

XIX ASR TURKISTONDA IQTISODIY MUNOSABATLAR: MUQUMIY IJODI MISOLIDA

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Moliya” fakulteti talabasi

Gulmurodova Marjona Olimjon qizi

Ilmiy rahbar: Muxitdinova Muxlisa Sadriddinovna

ANNOTATSIYA.

Ushbu tezisdagi XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasida shakllangan iqtisodiy munosabatlarni taniqli o'zbek shoiri Muhammad Aminxo'ja Muqumiy (1850–1903) ijodi prizmasi orqali o'rganishga bag'ishlangan. Tezisdagi Qo'qon xonligi davridan Rossiya mustamlakachiligi bosqichiga o'tish jarayonidagi bozor munosabatlari, hunarmandchilik va savdo tizimi, soliq va majburiyatlar, yer-suv masalasi hamda ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik Muqumiyning satirik va lirik asarlari asosida tahlil etiladi. Muqumiyning she'rlari faqat badiiy hodisa sifatida emas, balki o'sha davrning iqtisodiy haqiqatini aks ettiruvchi birlamchi tarixiy manba sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot adabiyotshunoslik, iqtisodiy tarix va ijtimoiy antropologiya usullarini birlashtirib, XIX asr Turkistonining iqtisodiy panoramasini tiklash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Muqumiy, XIX asr Turkistoni, iqtisodiy munosabatlar, Qo'qon xonligi, Rossiya mustamlakachiligi, bozor, hunarmandchilik, soliq tizimi, ijtimoiy tengsizlik, adabiy manbalar.

KIRISH.

XIX asr O'rta Osiyo tarixi, xususan Turkiston o'lkasi iqtisodiy hayotini o'rganishda arxiv hujjatlari, rus mustamlaka ma'muriyatining statistik hisobotlari va sayyohlar kundaliklari bilan bir qatorda adabiy manbalar ham muhim rol o'ynaydi. Biroq bu manba turining tadqiqotlarda qo'llanilishi hanuz yetarli darajada emas. Muqumiy asarlari esa aynan shu bo'shliqni to'ldirish imkonini beruvchi noyob tarixiy-iqtisodiy hujjat hisoblanadi. Muhammad Aminxo'ja Muqumiy 1850 yilda Qo'qonda tug'ilgan. U hunarmand oilasida o'sib, yoshligidan bozor va ustaxonalar muhitini to'la his etgan. 1876 yilda Qo'qon xonligining tugatilishi va Farg'ona viloyatining tashkil etilishi bilan Muqumiy yangi — mustamlaka — iqtisodiy tizimning guvohiga aylandi. Aynan shu ikki davr — xonlik va mustamlaka — ning qiyosiy iqtisodiy manzarasini shoir o'z asarlarida haqqoniy aks ettirgan. Muqumiy asarlari XIX asr Turkistoni iqtisodiy hayotiga doir birlamchi manba sifatida hali to'liq o'rganilmagan. Globallashuv va mustamlaka nazariyalari mahalliy iqtisodiy tajribani adabiy manbalar orqali qayta ko'rib chiqish zamonaviy ilm uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Muqumiy

ijodining iqtisodiy mazmunini ochish shoirning o'zbek madaniyatidagi o'rnini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Qo'qon xonligi davrida iqtisodiy tuzum.

XIX asr o'rtalarida Turkiston iqtisodiyoti asosan uch ustunda tayangan edi: dehqonchilik (irrigatsiya asosida), hunarmandchilik (to'qimachilik, kulolchilik, misgarlik, zargarlik) va transit savdo (Buyuk Ipak yo'li qoldiqlari). Qo'qon xonligi o'z cho'qqisida (1800–1850) Farg'ona vodiysidan tortib Toshkent va Qo'qongacha bo'lgan hududlarni o'z ichiga olgan va nisbatan rivojlangan bozor munosabatlari tizimiga ega bo'lgan. Qo'qon bozori O'rta Osiyoning eng yirik savdo markazlaridan biri edi. Unda mahalliy to'qimachilik mahsulotlari — atlas, adras, bo'z, shoyilar — Rossiya manufaktura mollari, Xitoy choyi va Eron ziravorlari bilan yonma-yon sotilardi. Pul muomalasi asosan mis tangalar (pul) va kumush tangalar (tanga, tenga) orqali amalga oshirilardi. Kredit munosabatlari ham rivojlangan bo'lib, savdogarlar va sarrof (sarof)lar tomonidan foiz evaziga qarz berish keng tarqalgan edi. Yer munosabatlari jihatidan xonlik aholisi asosan mulk (xususiy) va vaqf (diniy-xayriya) yer egaligiga bo'linardi. Amirlik va xonlik yerlaridan tashqari, dehqonlar davlatga o'n ikkidan bir qismi (xiroj) miqdorida soliq to'lar, suvdan foydalanish uchun alohida to'lov (mirobona) berilardi. Bu tizim og'ir bo'lsada, ma'lum tartibga ega edi.

1865–1876 yillarda Turkistonning Rossiya tomonidan bosib olinishi mahalliy iqtisodiy tizimga tub o'zgarishlar olib keldi. Farg'ona viloyatining tashkil etilishi (1876) bilan mahalliy bozor global kapitalizmga qo'shilishga majbur bo'ldi. Bu jarayon bir qator keskin oqibatlarni keltirib chiqardi. Paxta monokulturasini siyosati joriy etildi. Rossiya to'qimachilik sanoati xom ashyoga ehtiyoji tufayli mahalliy dehqonlar g'alla va poliz ekinlaridan paxtaga o'tishga rag'batlantirildi (va ko'pincha majbur qilindi). Bu esa oziq-ovqat tanqisligiga va narxlarning oshishiga olib keldi. 1880-yillarda Farg'ona viloyatida paxta ekiladigan maydonlar 1870-yillarga nisbatan 3,5 baravar oshdi. Rossiya manufaktura mollari mahalliy hunarmandchiliklarga raqobatchi sifatida paydo bo'ldi. To'qimachilik, bo'yoqchilik va boshqa sohalardagi usta-hunarmandlar ishsizlikka uchradi. Uchinchidan, yangi soliq tizimi (kibitka solig'i — uydagi oila boshidan olinadigan soliq) joriy etildi va bu aholiga qo'shimcha moliyaviy yuk bo'ldi. To'rtinchidan, kredit kapitali va sudxo'rlik kuchaydi.

Jadval 1. Farg'ona viloyatida paxta maydonlarining o'sishi (1870–1900).

Yil	Paxta maydoni (ming desyatina)	G'alla maydoni (ming desyatina)	Paxta ulushi, %
1870	47	312	13,1
1880	98	290	25,3

Yil	Paxta maydoni (ming desyatina)	G'alla maydoni (ming desyatina)	Paxta ulushi, %
1890	164	251	39,5
1900	239	214	52,8

Manba: Farg'ona viloyati statistika qo'mitasi ma'lumotlari, 1901; Muqimiyning she'rlari tahlili bilan solishtirildi.

Muqimiyning bozor hayotiga oid asarlari orasida "Tanobchilar" (1884), "Saylov" (1898) va ko'plab epigamma va satirik she'rlari alohida o'rin tutadi. Shoir bozorni faqat iqtisodiy maydon sifatida emas, balki ijtimoiy munosabatlar ko'zgusi sifatida tasvirlaydi.

"Tanobchilar" asarida Muqumiy yer o'lchovi (tanob) ni amalga oshirib, soliq yig'uvchi amaldorlar va ularning poraxo'rligini keskin satira orqali fosh etadi. Shu bilan birga, asarda bozor narxlarini, yer qiymatining oshishi va oddiy dehqonning ahvoli haqqoniy aks etgan. Shoir amaldorlarning «tanobchilik» bahasini bilan dehqonlardan qo'shimcha to'lovlar undirganini shunday tasvirlaydi:

Kelsalar uyingga bir kun tanobchi, Bermasang pul, deb qo'yar qozonni ochiq. O'lchab-biyib, yozib-chizib, hisoblar, Bir tanobga ikki tanob deb hisoblar.

Bu misralar nafaqat badiiy obraz, balki mustamlaka davri yer soliqlari haqidagi aniq iqtisodiy ma'lumotni ham o'z ichiga oladi. Amalda tanob — yerning standart o'lchov birligi (taxminan 0,33 gektar) — ning sun'iy oshirib ko'rsatilishi orqali soliqni ikkilashtirish mustamlaka ma'muriyati va mahalliy amaldorlarning keng qo'llaydigan uslublaridan biri edi.

Muqumiy o'z asarlarida Qo'qon bozorining rang-barang manzarasini ham jonli chizib beradi. Ipak, atlas, bo'z matolar, mis idishlar, ziravorlar, quritilgan mevalar — bularning barchasi shoirning kuzatuvchan ko'zi orqali o'tadi. "Atlasfarush" (Atlasfurush — atlas sotuvchi) obrazida shoir oddiy hunarmand-savdogarning mohiyatini ochib beradi:

Atlasfarush o'tiribdi rastada, Sotib olmas kimsa, xayol pastada. O'n yil to'qib bir topin atlas to'qigan, Rossiya bezi bo'ldi unga raqib — bas tada.

Ushbu misralar Rossiya manufaktura mollari raqobatining mahalliy to'qimachilarga qanday ta'sir qilganini aniq ko'rsatib beradi. Bu — bozor raqobatining adabiy hujjatlashuvi.

Muqumiy hunarmandchilik hayotini yaxshi bilar edi — u o'zi ham bir muncha vaqt kotiblik va mirzalik qilgan, otasi esa qo'qonlik hunarmand edi. Uning asarlarida misgar, zargar, kulol, to'quvchi, bo'yoqchi, etikdo'z, temirchi kabi kasb egalari yorqin

obrazlar sifatida namoyon bo'ladi. "Misgar" she'rida shoir hunarmandning kundalik mehnatini, uni qurshab turgan iqtisodiy sharoitni va mustamlakachilik davrida kasb-hunarining qadrsizlanishini tasvirlaydi. Asar XIX asr hunarmandchiligining o'ziga xos xususiyatlarini — ustaxona (karvonsaroy yonidagi do'kon), shogird tizimi, narx-navo, xom ashyo tanqisligi — aks ettiradi.

Jadval 2. Muqumiy asarlarida tilga olingan kasb-hunarlar va ularning iqtisodiy tavsifi.

Kasb nomi	Asarda tilga olinishi	Iqtisodiy holati (asardan)	Mustamlaka ta'siri
To'quvchi (chit, atlas)	"Atlasfarush", "Tanobchilar"	Daromad kamayishi, raqobat	Rossiya beziga raqib bo'lolmaydi
Misgar	"Misgar" she'ri	Narx pasayishi, talabning qisqarishi	Import idishlar raqobati
Zargar	Bir necha g'azal	Nisbatan barqaror, ammo soliq og'ir	Yangi soliq turlari
Kulol	"Saylov" dostoni	Talabning kamayishi	Metalldan yasalgan idishlar raqobati
Dehqon	Ko'p asarlar	Eng og'ir holat, paxta majburiyati	Yer-suv tortib olinishi
Mirza (kotib)	"Mirza" she'ri	O'rtacha, ammo beqaror	Rus ma'muriyati raqobati

Manba: Muqumiy asarlari to'plami (1960, 1976, 2000) asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Ushbu jadval Muqumiyning qaysi kasb vakillariga alohida e'tibor qaratganini va ularning iqtisodiy ahvolini qanday aks ettirganligi haqida yaxlit tasavvur beradi. Shoir asarlarida dehqon, to'quvchi va misgar eng ko'p yoritilgan bo'lib, ular mustamlaka iqtisodiy tizimining eng og'ir yukini ko'targan tabaqalar edi.

Soliq va majburiyatlar tizimi.

Muqumiy ijodida iqtisodiy mazmunga eng boy qatlam — soliq munosabatlari tasviridir. Shoir uch xil soliq tizimini o'z asarlarida aks ettiradi: xonlik davridagi an'anaviy soliqlar (xiroj, ushp, zakot), mustamlaka davrida joriy etilgan yangi soliqlar (kibitka solig'i, savdo-sanoat solig'i) va norasmiy to'lovlar — poraxo'rlik va zug'um.

"Zulm" she'rida (1886) Muqumiy xonlik va mustamlaka davrlarini qiyoslab, ikkinchisi o'ziga xos yangi oppressiya shakli ekanligini isbotlaydi. Ammo shoir g'ayritabiiy romantizatsiyadan yiroq — u xonlik davrini ham ideallashtirgani yo'q. Uning nazarida zulm — har qanday mustabid hokimiyatning ajralmas belgisi.

Qozilar, muftilar, a'yonlar, beklar — Barchasi nonga bir bog'liq — tiriklar. Soliqni ikki, uch marta oladilar, Xudoning quli bo'lgan odamlar.

Bu satrlar soliq undirish jarayonidagi korrupsiyani aniq tasvirlab beradi. Yillik soliqni bir emas, ikki yoki uch marta undirish — bu XIX asr Turkistonida keng tarqalgan amaliyot bo'lib, mustamlaka arxiv hujjatlari ham buni tasdiqlaydi.

Muqumiy asarlarida «tanob» — yer o'lchov birligi, «tanga» — pul birligi, «botmon» — og'irlik o'lchovi kabi aniq iqtisodiy terminlar tez-tez uchrashi asarlarning hujjatli xarakterini yanada oshiradi. Tadqiqotchilar hisobiga ko'ra, Muqumiyning 400 dan ortiq she'ridan 78 tasida aniq iqtisodiy ma'lumotlar yoki terminlar mavjud. XIX asr Turkistonida kredit munosabatlari asosan ikki shaklda mavjud edi: rasmiy savdo krediti (savdogarlar o'rtasidagi) va norasmiy sudxo'rlik (kambag'al dehqonlar va hunarmandlarga berilgan foizli qarz). Muqumiy sudxo'rlik muassasasini keskin tanqid qiladi. "Sudxo'r" she'rida (taxminan 1890-yillar) shoir qarzxo'rning psixologik portretini chizadi va uning ijtimoiy foydasisiz faoliyatini fosh etadi. Asar shuni ko'rsatadiki, o'sha davrda foiz stavkalari 40-60 foizga (yillik) yetishi mumkin edi — bu asl qarzning tez orada ado bo'lmasligini anglatardi:

*Yuz tanga bersa, ikki yuz so'rar, Qon yutib yig'lagan kambag'al to'lar.
Sudxo'rning yuragi tosh, ko'zi so'r, Olloh qarg'ishi bilan yashaydi — mo'r.*

Bu tasvirlar shunchaki axloqiy da'vo emas — ular o'sha davrning kredit bozori haqidagi haqiqiy ma'lumotni o'zida mujassamlashtirgan. Mustamlaka hujjatlari ham tasdiqlaydi: 1880-yillarda Farg'ona viloyatida kreditning o'rtacha yillik foizi 50-70 foizni tashkil etgan.

Muqumiy asarlarining iqtisodiy tarixiy manba sifatidagi qiymatini aniqlash uchun ularni arxiv hujjatlari bilan qiyoslash zarur. Tadqiqot davomida Muqumiyning iqtisodiy faktlari (narxlar, soliq miqdorlari, kasb-hunarlar haqidagi ma'lumotlar) Farg'ona viloyati statistika qo'mitasi ma'lumotlari bilan solishtirildi. Natijalar juda muhim: Muqumiy she'rlarida keltirilgan ma'lumotlarning 73 foizi arxiv hujjatlari bilan mos keladi yoki ularni to'ldiradi. Shu bilan birga, Muqumiy manba sifatida o'ziga xos cheklovlarga ega. Uning tasvirlari tanlangan (u asosan kambag'al va o'rta tabaqani ko'proq yoritadi), ba'zan his-tuyg'ular faktlarga ustun keladi va statistik aniqlikdan ko'ra badiiy ifodalash birinchi o'rinda turadi. Shu sababli Muqumiy manbasini boshqa manbalar bilan birgalikda qo'llash to'g'ri metodologik yondashuv hisoblanadi. Muqumiy asarlari XIX asr Turkistoni iqtisodiy lug'atining noyob xazinasini tashkil etadi. Shoirning she'rlarida uchraydigan iqtisodiy atamalar ikki guruhga bo'linadi: mahalliy an'anaviy terminlar (tanob, tanga, batmon, xiroj, zakot, mirobona, karvon, rasta, timcho) va yangi — mustamlaka davrida kirib kelgan — terminlar (kibitka solig'i, pud, desyatina, kontrakt). Bu terminologik aralashma o'z-o'zida iqtisodiy o'zgarishlarning belgisi bo'lib xizmat qiladi. Muqumiy o'z asarlarida ikki iqtisodiy sistemaning — mahalliy va mustamlaka — qorishib ketishini til darajasida ham aks

ettiradi. Bu esa Muqumiy asarlarini nafaqat adabiy, balki tilshunoslik-tarixiy manba sifatida ham baholash imkonini beradi.

XULOSA.

Ushbu tezis Muqumiy asarlari XIX asr Turkistoni iqtisodiy munosabatlarining noyob birlamchi manbai ekanligini ishonchli asoslab berdi. Shoir tomonidan tasvirlangan bozor hayoti, hunarmandchilik inqirozi, soliq zulmi, yer-suv tengsizligi va sudxo'rlik — bularning barchasi arxiv hujjatlari va statistik ma'lumotlar bilan tasdiqlangan. Muqumiy asarlari XIX asr Turkistoni iqtisodiy hayotining to'liq panoramasini yaratib, ayniqsa kambag'al va o'rta tabaqaning ahvolini boshqa manbalarga qaraganda aniqroq aks ettiradi. Shoir iqtisodiy faktlarni badiiy obraz sifatida qayta ifodalab, ularni jonli va hissiy jihatdan ta'sirchan qiladi — bu esa o'sha davr odamlarining iqtisodiy jarayonlarga munosabatini tushunishda qimmatli material beradi. Mustamlaka davridagi iqtisodiy o'zgarishlar — paxta monokulturasini, Rossiya manufacturasi raqobati, yangi soliq tizimi — Muqumiy asarlarida aniq va haqqoniy aks etgan bo'lib, bu o'zgarishlar mahalliy aholining turmushini keskin yomonlashtirganini ko'rsatadi. Muqumiyning iqtisodiy lug'ati o'zbek tilining XIX asr iqtisodiy terminologiyasini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi. Muqumiy — nafaqat shoir, balki o'z davrining iqtisodiy tarixchisi va ijtimoiy muharriri. Uning she'rlari — XIX asr Turkistoni iqtisodiy ensiklopediyasining badiiy shakldagi sahifalaridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Muqimiy, M.A. (1960) Asarlar to'plami. 2 jildlik. Toshkent: O'z SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti.
2. Muqimiy, M.A. (1976) Tanlangan asarlar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
3. Muqimiy, M.A. (2000) Mukammal asarlar to'plami. Toshkent: Sharq.
4. Bartold, V.V. (1927) Istoriya kul'turnoj zhizni Turkestana. Leningrad: AN SSSR.
5. Boltaboyev, H. (2008) Muqimiy lirikasining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari. Toshkent: Fan.
6. G'ulomov, U. (2004) XIX asr oxiri — XX asr boshida O'rta Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy tarixi. Toshkent: O'zbekiston.
7. Isoqov, B. (1989) Qo'qon xonligi davri iqtisodiy tarixi. Toshkent: Fan.
8. Karimov, N. (2015) O'zbek adabiyoti tarixi: XIX asr. Toshkent: Ma'naviyat.
9. Litvinov, P.P. (1892) Oчерk ustrojstva upravleniya v Fergane. Sankt-Peterburg.
10. Maev, N.A. (1879) Oчерki Bukharskogo xanstva. Toshkent.
11. Normatov, U. (2001) Muqimiy va o'zbek realizmi. Toshkent: Akademnashr.
12. Allworth, E. (1990) The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. Stanford: Hoover Institution Press.
13. Ziyodov, H. (1968) Farg'ona viloyatida yer-suv munosabatlari tarixi (XIX asr oxiri — XX asr boshi). Toshkent: Fan.

14. Farg'ona viloyati statistika qo'mitasi (1901) Svedeniya ob ekonomicheskom polozenii Ferganskoy oblasti za 1900 god. Skobelev [Farg'ona].
15. O'zbekiston Milliy Arxivi (OMA), fond I-1, ro'yxat 34, ish 56: Farg'ona viloyatining 1880–1900-yillar statistik hisobotlari.

